

Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn'unda Atasözleri ve Deyimler

Proverbs and Idioms in Hamdullah Hamdi's Leylâ vü Mecnûn

Tuğçe TOKSOY*

Öz

Her dilin kendine ait deyim ve atasözleri bulunmaktadır. Bunlar, ait oldukları toplumun dilini zenginleştiren ve toplumun düşüncelerinin yansıması olarak az sözle çok şey anlatma gayesinde teşekkül eden unsurlardır. Türklerde deyim ve atasözleri, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden bu yana varlığını koruyan ve dilde yüzlerce örneğine rastladığımız, Türk kültürünün aynası konumunda bulunan unsurlardır. Yazıya aktarılmış en eski örneklerine Orhun Abidelerinde rastlamaktayız. Uygur metinlerinde ise "sav" kelimesi ile karşılanmış atasözü örneklerine yer verilmiştir. Atasözlerinin ilk derleyicisi olarak bilinen Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ü bu konuda akla gelebilecek ilk ve en önemli kaynaktır. *Dede Korkut kitabı* ve *Kitab-ı Atalar Sözü*'nü önemli kaynaklar arasında gösterebilmekteyiz. Türk dilinin her döneminde, bulunduğu dönemin dilini zenginleştiren atasözleri ve deyimler, Orta Türkçe döneminin tarihi şivelerinden biri olan Eski Anadolu Türkçesinde de tanıklanmaktadır. Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden olan Hamdullah Hamdi'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda atasözleri ve deyimleri tespit edilmiş, alfabetik sıra ile izahları yapılmıştır. Çalışmanın amacı *Leylâ vü Mecnûn* vesilesiyle atasözleri ve deyimler konusundaki çalışmalara katkı sağlamaktır. Yaklaşık 4000 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn*'da 169 deyim ve atasözü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Atasözü, Eski Anadolu Türkçesi, Leylâ vü Mecnûn, Hamdullah Hamdi.

Abstract

Every language has its own idioms and proverbs. These are elements that enrich the language of the society they belong to and are expressions of the society's thoughts, with the aim of conveying a lot with few words. In Turkish culture, idioms and proverbs have been present since the earliest written documents in Turkish and can be found in hundreds of examples, serving as a mirror of Turkish culture. The oldest examples of these can be found in the Orkhon Inscriptions. Uighur texts also include examples of proverbs, referred to as "sav" in those texts. The first compiler of proverbs known to us is Kâshgarlı Mahmud, and his work *Dîvânü Lügâti't-Türk* is the first and most important source that comes to mind on this subject. *The Book of Dede Korkut* is also an important source in this regard. In every period of the Turkish language, proverbs and idioms that enrich the language of that period can be witnessed, including in Old Anatolian Turkish, which is one of the historical dialects of the Middle Turkic period. In this study, the proverbs and idioms in Hamdullah Hamdi's *Leylâ vü Mecnûn*, which is a text in Old Anatolian Turkish, have been identified and explained in alphabetical order. The aim of this study is to contribute to the research on proverbs and idioms through *Leylâ vü Mecnûn*. In the approximately 4,000 verses of *Leylâ vü Mecnûn*, 169 idioms and proverbs have been identified.

Keywords: Idiom, Proverb, Old Anatolian Turkish, Leylâ vü Mecnûn, Hamdullah Hamdi.

Giriş

Deyim ve atasözleri, Türk dilinin Eski Türkçe devresinden itibaren zengin bir halk kültürü çerçevesinde gelişerek dil ve edebiyatımızda varlığını sürdürmektedir. Dilin söz varlığını oluşturan deyim ve atasözleri üzerine ilk çalışma Kâşgarlı Mahmud'a ait *Dîvânü Lügâti't-Türk*, içerdiği atasözleri ile bu konuda ilk derli toplu kaynaktır ve bu çalışmayı birçok değerli çalışma izlemiştir. Ancak *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te çok fazla deyim örneği görülmez.

Karahanlı Türkçesi ile yazılan eserler deyimler açısından incelendiğinde *Kutadgu Bilig*'in diğer dönem eserlerine göre daha fazla deyim barındırdığı görülür.¹ *Dîvânü Lügâti't-Türk* bir sözlük olması açısından madde başları cümle biçiminde olan atasözlerini örnek cümle olarak tercih ederken, *Kutadgu Bilig*

* Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, tugtoksoy41@gmail.com,
ORCID: [0009-0000-8799-2484](https://orcid.org/0009-0000-8799-2484)

¹ Tokay, 2019, 15.

sembolik anlatımlı bir siyaset kitabı olarak mecazlı anlatıma sahip olan deyimleri daha çok kullanır ve esasında her satırı bir hikmet barındırır.

Eski Anadolu Türkçesi, Ana Altaycanın Eski Doğu Türkçesi kolunun ikinci tarihî dönemi olan Orta Türkçe döneminin bir lehçesidir. Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcaya dayalı ilk yazı dili kabul edilmektedir. Çalışmanın konusunu da Eski Anadolu Türkçesinin dil yadigârlarından *Leylâ vü Mecnûn*'daki atasözü ve deyimler oluşturmaktadır. Çalışmaya esas teşkil eden metin *Leylâ vü Mecnûn*, Güler Doğan Averbek'in² metin neşrine dayanmaktadır.³

Başta Mevlânâ'nın *Mesnevi*'si, *Dîvânü Lügâti 't-Türk*, *Kıyasü'l Enbiya*, Yunus Emre *Divan*'ı, Şeyhi'nin *Hüsrev ü Şirin*'i olmak üzere gerek Eski Anadolu Türkçesi gerekse diğer tarihî ve günümüz şivelerine dair yapılan çalışmalarda atasözü ve deyim varlığını ele alan birçok çalışma ile karşılaşmıştır. Bu çalışmalardan birisi de Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin bağlamsal dizin ve işlevsel sözlüğünü oluşturan Tuncay Öztürk'e⁴ aittir. Bu çalışmada hem Öztürk'ün hazırlamış olduğu sözlükte yer alan atasözü ve deyimlere hem de tarafımızca yapılan tespitlere yer verilmiştir. Bir eser üzerinden gerçekleştirilen bu çalışma ile atasözü ve deyimler konusunda yapılan araştırmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Deyim ve atasözleri Türk kültürü aktarımını sağlayan unsurlardır. Böylelikle dil ve edebiyatla ilgili metinlerin incelenmesi sonucu yüzlerce deyim ve atasözü tespit edilebilmektedir. Toplumun bir ürünü olarak her dilde varlığını sürdüren deyim ve atasözleri ifade zenginliği sağlamalarının yanı sıra toplumun yaşam bilgisinin gelecek nesillere aktarımında da önem taşımaktadır.

Gerçek anlamın dışında kullanılan, anlatıma ayırıcı bir nitelik kazandıran, bir durumu belirterek duygu ve düşünceleri en çarpıcı şekilde aktaran deyimler, dil kullanıcısının doğrudan ifade edemediği ya da mesajını iletemediğinde veya ilgi çekici bir anlatım yapmak istediğinde başvurduğu dil unsurudur.

Deyimler, son dönem dilcilik tarihimizde üzerinde yoğun araştırmalar yapılan bir alan olagelmiştir. Deyim sözlüklerinde, dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüklerinde ve dilbilgisi kitaplarında deyim kavramı ile ilgili yüzlerce tanım ile karşılaşmaktadır. Ancak burada bu tanımların hepsine yer vermek yerine ortak noktalarını izah etmek daha sağlıklı olacaktır.

Türkçe Sözlük'te deyim, "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir"⁵ olarak açıklanmıştır.

Bayram Ali Kaya'nın çalışmasında deyimlerin özelliklerinden bahsettiği tanımları şu şekildedir: "Genellikle iki ya da daha fazla kelime, bazen tam veya noksan bir cümle ile merâmı anlatmağa yarayan; teşbih, istiâre, mecaz kinâye unsurlarıyla bir şeyi, bir hadiseyi tasvir ve ifade için kullanılan, gerçek anlamları dışında kullanılmak suretiyle yeni bir anlam ifade eden deyimler, dilin zenginlik ve canlılığını gösterir."⁶

Zeynep Korkmaz deyimleri açıklarken onların gerçek anlamından farklı bir anlam taşıdığını ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği olduklarını söylemektedir.⁷

Deyimleri sözcükleri içinde değerlendiren Doğan Aksan, deyimleri dili konuşan toplumun anlatımındaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğeler olarak ele almaktadır.⁸

Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde deyim kavramına yer veren Berke Vardar "Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambilim toplaması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz" tanımını yapmıştır.⁹

² Averbek, 2020.

³ Bu çalışmaya esas teşkil eden metin Averbek, 2020 olmakla birlikte seçilen beyitlerin transkripsiyonunda dönemin ses ve şekil özelliklerine göre bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu konudaki birkaç örnek: VKV dizilişinde gayın ile yazılan fakat sızıcı niteliğine sahip olan g'ler ğ ile; diş geniz damak niteliğine sahip olan n'ler ñ ile yazılmıştır.

⁴ Öztürk, 2020.

⁵ Türk Dil Kurumu, 2005, 939.

⁶ Kaya, 1999, 161.

⁷ Korkmaz, 1992, 43.

⁸ Aksan, 2004, 31.

⁹ Vardar, 1980, 57.

Yapılan tanımlara benzer bir diğer tanım ise Ömer Asım Aksoy tarafından yapılmıştır. O, bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğunu deyim olarak tanımlamaktadır.¹⁰

Deyim için ayrıntılı bir açıklamada bulunan Yaşar Tokay ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Gerçek/ilk/temel farklı bir yan anlam taşıyan, bir üslup özelliği olarak kullanılıp anlatımı çekici kılan, bir sözcüğün kısaltma grubu oluşturarak tek başına veya birden fazla sözcüğün bağlam içerisinde bir araya gelmesiyle kullanılabilen ve yeni bir anlamsal boyut kazanan dilsel anlatım biçimlerine deyim adı verilir.”¹¹

Deyimleştirme kavramına dikkat çeken Ahmet Turan Sinan ise deyimleştirmenin, Türkçenin sosyal hayatın getirdiği yeni kavram, nesne ve durumları anlatmak için söz türetme yollarından biri olduğunu söylemektedir.¹² Böylelikle deyim için en az iki kelimenin oluşturduğu yapıya ihtiyaç vardır.

Türk dilinde deyim kavramının karşılığı olarak önceleri “ta’bîr” ve “ıstılah” terimleri kullanılmıştır. Ta’bîr kelimesi ifade etme, anlatma, söz, cümle, rüya yorumlama ve nihayet bir mana ifade eden söz demektir. Bu izah neticesinde eskiden deyim yerine kullanılırdı.¹³

Deyim ile ilgili yapılan tanımlar da göz önünde bulundurulduğunda deyimlerin özelliklerini şu şekilde maddeleyebiliriz:

1. Deyimler, gerçek anlamlarının dışında kullanılan, anlatıma çekicilik katan veya anlatım gücünü arttırmak amacıyla oluşturulan, yapısı bakımından en az iki kelimenin bir araya gelmesiyle tezahür eden, kalıplaşmış yapılardır.
2. Yapılan tanımlardan da yola çıkarak deyimleri oluşturan kelimelerden en az birinin gerçek anlamının dışında kullanıldığı, böylelikle anlatıma güzellik/güç kazandırdığını söyleyebilmekteyiz. Burada gerçek anlamın dışında mecaz anlamı ile kullanım söz konusudur. Yani deyimi oluşturan kelimelerden en az birinin, akla gelen ilk anlamının dışında, gerçekliğini yitirerek benzetme sonucu soyut anlam ifade etmesidir.
3. Deyim, gerçek anlamı ile düşünülür ise deyimden iletmek istediği anlam ortaya çıkarılamaz. Deyimlerin bu gerçek anlamdan bağımsız bir anlamları vardır.
4. Deyimler toplumun ürünüdür, kullanıldığı toplumun kültürünü yansıtır. Toplumda yaşayan insanların söz ustalığı sonucu kısa cümlelerle çok şey anlatılmasına olanak sağlar. Deyimler, meydana geldikleri toplumun ürünleri olduğu için aynı dili paylaşan ve ortak kültürü paylaşan insanlar tarafından anlaşılır.
5. Deyimler, kalıplaşmış ifadelerdir bu nedenle bu kalıplar değişmez ve değiştirilemez.
6. Deyimler, dilin anlamsal boyutunu çeşitlendirerek dilin kullanım imkanını zenginleştirir ve anlatıma özgünlük katar.
7. Deyimler, atasözleri gibi kesin bir hüküm ve kural içermez, yol göstermez ve öğüt vermezler.
8. Deyimler, yalnızca belirli bir durumu veya kavramı değişmece anlamla bildirirler.¹⁴
9. Deyimler, bir dilin zenginliğini ortaya koyan önemli unsurlardır.

Her milletin dilinde bulunan kalıplaşmış ifadelerden bir diğeri de atasözleridir. Deyimler gibi atasözlerine de anlatıma etkileycilik katmak ve uzun uzadıya anlatılacak konuyu kısaca özetlemek için başvurulur.¹⁵

Türk dilinde eski Türk yazıtlarından itibaren atasözlerinin kullanıldığını görebilmekteyiz. Atasözlerimizin toplu olarak kaydedildiği ilk kapsamlı eser ve temel kaynak *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* Arapça “mesel”, Türkçe “sav” adıyla kaydedilmiş ve üç yüze yakın örnek verilmiştir.¹⁶

¹⁰ Aksoy, 1991, 33.

¹¹ Tokay, 2019, 19.

¹² Sinan, 2008, 92.

¹³ Yazıcı, 2003, 31.

¹⁴ Gökdayı, 2020, 42.

¹⁵ Tokay, 2019, 18.

¹⁶ Tokay, 2019, 18.

Arapça bir kelime olan “mesel” benzeme, benzetme, bir şeyin benzerini nakletme, ibaret alınacak bir cezayı vermek anlamlarına gelir. Mesel kelimesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te “sav”, Divan Edebiyatında “mesel, emsal, darb-ı mesel”, günümüz Türkçesi'nde “ata” ve “söz” kelimelerinin birleşiminden meydana gelen “atasözü” ile karşılanmaktadır.¹⁷

Atasözü kavramının tanımını yapmadan önce bu konudaki çalışmalarda yapılan izahlar ve ortaklıklara değinmek daha sağlıklı olacaktır.

İlk olarak Türkçe Sözlük'te atasözü, “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darb-ı mesel” olarak açıklanmıştır.¹⁸

Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü'nde, atasözlerinin anonim karakter taşıdığını, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluştuğunu, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz olduklarını izah etmiştir.¹⁹

Aksan, atasözlerinin bir topluma özgü olduğunu ve o toplumun yüzyıllar boyu deneyimlerinin, dünya görüşlerinin, yaşam biçimi ve anlatım gücünün bir yansıması olduğunu ifade etmiştir.²⁰

Bülent Ateş'in tanımına göre atasözleri, atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki tecrübe ve müşahedelerine dayalı düşüncelerini öğüt ve hüküm şeklinde nakleden anonim mahiyette kısa ve özlü sözdür.²¹

Hürriyet Gökdayı'ya göre atasözleri, belirli yapısal kuralları takip eden, sosyal hedefleri olan, ataların uzun zamana yayılan gözlem ve deneyimlerini yansıtan, kısa, özlü, anonim ve çoğunlukla değişmece anlamlı kalıplaşmış sözler olarak tanımlanabilir.²²

Metin Yurtbaşı ise atasözlerine genel bir çerçeve çizerek milletlerin karakterlerini, hayat karşısında tavır ve zihniyetlerini ifade eden özlü sözler olduğunu söyler.²³

Atasözleri üzerine yapılan tanımlardan yola çıkarak atasözünün tanımını ve özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Atasözleri, toplum tarafından benimsenmiş, yüzyıllar boyunca edinilen tecrübeler sonucu öğüt verir konumda olan, toplumun hayat felsefesini yansıtan, kısa ve özlü, kalıplaşmış sözlerdir.
2. Atasözleri, anonim mahiyetteki özlü sözlerdir. Söyleyeni belirli olmadığı için ve toplum tarafından oluşturulduğu için halkın ortak malı kabul edilirler.
3. Atasözü, atalar sözü, milletlerin atalarından kalarak, işlevleri bakımından o millete yol, yöntem gösteren, öğüt veren, birtakım gerçekleri ve düşünceleri dile getiren, yargıda bulunan sözlerdir.
4. Atasözleri de deyimler gibi gerçek anlamın dışında kullanılarak mecazlı bir mana kazanırlar. Anlam itibarıyla gerçek anlamı çağırırsa bile mecazlı bir mana söz konusudur.
5. Atasözlerinde deyimlerden farklı olarak, kesin bir hüküm ve kural vardır.
6. Milli karakteri yansıtır. Böylelikle toplumsal aklın en derli toplu halidirler.
7. Atasözleri de deyimler gibi anlatıma zenginlik katarak az sözle çok şey anlatırlar.
8. Atasözleri ve deyimler, Türk dilinin söz varlığının hazinesini oluştururlar.
9. Atasözleri de deyimler gibi toplum kültürünü yansıtan yapılardır. Bu nedenle atasözleri de temsil ettiği dili konuşanlar tarafından kabul görmektedir. Oluştugu toplumun gelenek ve inanışlar hakkında bilgi verirler.
10. Atasözleri de deyimler gibi kalıplaşmış yapılar oldukları için hiç kimse tarafından söz dizimi değiştirilemez. Buna karşın, sözcüklerin eş anlamlılarıyla yer değiştirebildiği atasözü

¹⁷ Yazıcı, 2003, 43.

¹⁸ TDK Sözlük, 2005, 267.

¹⁹ Korkmaz, 1992, 15.

²⁰ Aksan, 2004, 181.

²¹ Ateş, 2018, 12.

²² Gökdayı, 2020, 34.

²³ Yurtbaşı, 2013, 3.

örnekleriyle az da olsa karşılaşmak mümkün. Bilakis atasözlerinde biçimin yanında aslında anlamın kalıplaştığı ve aynı anlam iletildiği sürece bazı sözcüksel değişikliklerin kabul edildiği söylenebilir.²⁴

11. Atasözü yerine geçmişte sav, irsal-i mesel, darb-ı mesel kavramları da kullanılmıştır.

Çalışmada ilk olarak eserin müellifi Hamdullah Hamdi ve ele alınan eser hakkında bilgi verildikten sonra eserin özetinin ardından tespit edilen deyim ve atasözleri alfabetik sıra gözetilerek “Leylâ vü Mecnûn Mesnevisinde Deyimler” ve “Leylâ vü Mecnûn Mesnevisinde Atasözleri” başlıkları ile tasnif edilmiştir. Çalışmada, deyim ve atasözleri açıklamaları ile birlikte verilmiştir.

Hamdullah Hamdi'nin Hayatı ve Eserleri

Günümüz itibarıyla Hamdullah Hamdi olarak anılmasında ittifak edilmiş olan şairin adı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre adının Mehmet, Muhammed veya Ahmet olabileceği; Hamdi'nin ise mahlası olduğu yönünde kanaatler bulunmaktadır.²⁵ Şairin daha çok Hamdi Çelebi adıyla anıldığı da verilen bilgiler arasındadır.²⁶

Doğum tarihi 1449-1450 olarak kabul edilen Hamdullah Hamdi'nin doğum yeri birçok kaynakta Bolu'ya bağlı Göynük ilçesi olarak belirtilmiştir. Ali Emre Özyıldırım bu bilgiyi kendi çalışmasında şu ifadeler ile destekler: *Babası Akşemseddin'in İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra Göynük'e yerleştiğini hatırlayacak olursak söz konusu kaynakların haklılığı ortaya çıkmış olur. Divan'ında yer alan bazı beyitlerde “göynüklü” kelimesini tevriyeli olarak kullandığını, böylece doğum yerini edebi bir dille aktardığını da göz ardı etmemek gerekir.*²⁷

Akşemseddin'in en küçük oğlu olan Hamdullah Hamdi, babasını küçük yaşlarda iken kaybetmiştir.²⁸

Hamdullah Hamdi, ilk eğitimini çocukluğunda babasından almış, Arapça ve Farsçayı da yine küçük yaşta öğrenmiştir. Babasının etkisiyle tasavvufî hayat tarzı ile tanışmış ve bu hayat tarzı bütün ömrü boyunca şair üzerinde etkili olmuştur.²⁹

Babasının ölümünden sonra Hamdi'nin müşkil bir vaziyete düştüğü ve büyük kardeşlerinden hiçbir şefkat ve himaye görmediği Yûsuf u Züleyhâ'sındaki bazı samimi şikâyetlerinden anlaşılmaktadır.³⁰ Hamdi, bu müşkil şartlara rağmen iyi bir tahsil görmüş, kendisini dinî ilimlerde yetiştirerek tefsir, hadis, fıkıh, nücüm ve mûsikî ilimlerine ait bilgisini eserlerine yansıtmayı başarmıştır.³¹

Kaynaklarda meslek olarak “ilmiye” yolunu seçen Hamdi'nin, meslek hayatı ile ilgili sınırlı sayıda bilgilere rastlanmıştır.

Hamdullah Hamdi, bir müddet Bursa'da müderrislik etmiş ve kısa süren bu meslek hayatından ayrılarak babasının halifesi olan İbrâhim Tennûrî'ye mürid olmuştur.³² Şair Tennûrî'nin ölümünden sonra memleketi Göynük'e çekilmiş ve ölümüne kadar burada inziva hayatı yaşamıştır.³³

Hamdullah Hamdi 1503-1504'te yaklaşık 56 yaşında, memleketi Göynük'te vefat etmiş ve burada babası Akşemseddin'in yattığı türbeye defnedilmiştir.³⁴

Bir mesnevi şairi olarak Hamdi, en başta babası Akşemseddin, İbrâhim Tennûrî, Molla Camî, Şeyhî, Necâtî ve Ahmed Paşa'dan etkilenmiş ve bu şairlere nazireler yazmıştır.³⁵

²⁴ Gökdayı, 2020, 36-37.

²⁵ Özyıldırım, 1995, 11.

²⁶ Öztürk, 1997, 452.

²⁷ Özyıldırım, 1995, 12-13.

²⁸ Köprülü ve Uzun, 1989, 301.

²⁹ Öztürk, 2020, 7.

³⁰ Özdemir, 1993, 3.

³¹ Üstün, 2014, 5.

³² Şener, 1995, 9.

³³ Özyıldırım, 1995, 20.

³⁴ Özyıldırım, 1999, 7.

³⁵ Özyıldırım, 1995, 12-13.

Hamdi'nin edebî eserleri beş mesneviden ve bir divandan ibarettir. Onun mesnevi nazım biçimiyle beş mesnevi kaleme almış olması bazı kaynaklarda “hamse” sahibi bir şair olarak anılmasına sebep olmuştur.³⁶ Hamdullah Hamdi'nin eserleri şunlardır:

1. *Yûsuf u Züleyhâ*: 1492 yılında aruzun “fe’îlâtün mefâ’ilün fe’îlün” kalıbıyla yazılmış olan 6241 beyitle kaleme alınan eser, Hamdi'nin şöhretini kazandığı eserdir. Fuzûlî'nin Leylâ vü Mecnûn'u yazılincaya kadar Türk edebiyatının en başarılı mesnevisi sayıldığı yönünde kanaatler vardır.³⁷ Hamdi'nin eseri, Anadolu sahasında edebî değer taşıyan ilk Yûsuf u Züleyhâ mesnevisidir.³⁸ Bu mesnevi Molla Camî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinden ilham alınarak yazılmıştır; ancak ihtiva ettiği millî ve mahallî unsurlarla Türk insanının duygularını ve geleneğini de çok iyi yansıtmaktadır.³⁹

Hamdi, mesnevisinde sadece bir aşk hikâyesini işleme gayesi gütmemiş, aynı zamanda sosyal ve ahlaki mesajlar vererek öğretici ve yönlendirici bir görev de üstlenmiştir.⁴⁰

Eserin sebep-i inşâ bölümünde babasından bahseder. Babasının öteki kardeşlerinden çok kendisini sevdiğinden, babasının ölümünden sonra kardeşlerinin kendisine cefa ettiklerinden bahsederek kendisini kardeşlerinden cefa gören Yusuf'a benzettiğini, bu neticede bu eseri kaleme aldığını açıklar.⁴¹

Mesnevileri içerisinde en meşhuru olan Yûsuf u Züleyhâ'yı bir ön söz ile II. Bayezid'e takdim ettiği halde umduğu mükâfata nail olamayınca eserinden bu önsözü çıkararak, sanatkâra ve sanat eserlerine pek değer verilmediğini belirterek yaşadığı devirden şikâyetle bulunmuştur.⁴²

Ayrıca Nizam-î Gencevî Hamse'sini, Firdevsi Şehnâme'sini bu dönemde yazmış olsaydı bunlara bile itibar edilmeyeceğini söylemekten kendini alamamıştır.⁴³

Bütün tarihî kaynaklar bu eserin Hamdi'nin şaheseri olduğunu ve bir benzerinin yazılmasının mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Eserin yüz civarında yazma nüshasının bulunması ne kadar sevildiğinin ve benimsendiğinin en açık göstergesidir.⁴⁴

2. *Leylâ vü Mecnûn (Mecnûn u Leylâ)* : 1500 yılında tamamlanan mesnevi “mefâ’îlün mefâ’îlün fa’ülün” kalıbıyla yazılmıştır ve yaklaşık 4000 beyitten oluşmaktadır. Şairin bu mesnevisi Yûsuf u Züleyhâ'sı kadar ilgi uyandırmamış özellikle Fuzûlî'nin aynı konulu mesnevisinden sonra neredeyse tamamen unutulmuştur.⁴⁵

Eser ilk “Leylâ vü Mecnûn” mesnevilerinden biri olması bakımından önemlidir.

Birçok çalışmaya konu olan Leylâ vü Mecnûn hikâyesi, köken itibarıyla Arap edebiyatına ait olmakla birlikte Arap, Türk, Fars ve Urdu dillerinde çok kez işlendiği bilinmektedir.

Çalışmalardaki tespitlere göre Leylâ vü Mecnûn hikâyesi, ilk defa Anadolu'da Gülşehrî'nin *Mantuku't-Tayr*'ında ve Aşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'sinde kısa bir şekilde bahsedilir. Fakat Leylâ vü Mecnûn hikâyesi bir mesnevi olarak ilk defa Şâhidî tarafından 1478 tarihinde yazılmış, onu Hamdullah Hamdi ve diğerleri takip etmiştir.⁴⁶ Türk edebiyatında müstakil olarak yazılmış ikinci Leylâ vü Mecnûn mesnevisi Hamdullah Hamdi'ye aittir.⁴⁷

Hamdullah Hamdi'nin *Leylâ vü Mecnûn (Mecnûn u Leylâ)* mesnevisi 1499-1500 senesinde tamamlanmıştır. Averbek tarafından transkripsiyonlu olarak yayımlanan Leylâ ve Mecnûn metnini esas aldığımız çalışmada kullanılan başlığın izahı şu şekilde yapılmıştır: “*Bu çalışmaya esas olan nüshada unvan tezhibinin içerisine üstübeç ile “Kitâb-ı Leylî-i Mecnûn-ı Hamdî” şeklinde yazılan başlık, mesnevinin vezniyle de uyum içerisindedir. Ancak bu başlığın müstensihin mi müellifin mi tercihi olduğu*

³⁶ Özyıldırım, 1999, 7.

³⁷ Öztürk, 1997, 452.

³⁸ Üstün, 2014, 7.

³⁹ Koncu, 2013, 39.

⁴⁰ Öztürk, 2020, 9.

⁴¹ Özdemir, 1993, 16.

⁴² Özdemir, 1993, 4.

⁴³ Öztürk, 1997, 452.

⁴⁴ Özyıldırım, 1999, 7.

⁴⁵ Özyıldırım, 1999, 8.

⁴⁶ Averbek, 2020, 22.

⁴⁷ Öztürk, 2020, 112.

bizce meçhuldür. Kati olan husus şudur: İkisi manzum kısımda biri de fasıl başlığında olmak üzere eserin/konunun başlığı üç yerde “Mecnûn u Leylâ” olarak zikredilmektedir. Bunların ikisi “Kıssa-i Mecnûn u Leylâ” biri ise “Efsâne-i Mecnûn u Leylâ” şeklindedir.⁴⁸ Bu izah neticesinde biz de çalışmamızda “Kitâb-ı Leylâ-i Mecnûn-ı Hamdî” başlığını kullanmaktayız.

Mesnevi “mefâ’îlün /mefâ’îlün /fe’ülün” vezni ile kaleme alınmıştır.

Mesnevide yer alan 16 gazelde ise

fâ’îlâtün/ fâ’îlâtün/ fâ’îlâtün/ fâ’îlün,
 mefâ’îlün/ fe’îlâtün/ mefâ’îlün/ fe’îlün,
 mefâ’îlün/ mefâ’îlün/ fe’ülün,
 mefâ’îlün/ mefâ’îlün/ mefâ’îlün/ mefâ’îlün,
 mef’ülü/ fâ’îlâtü/ mefâ’îlü/ fâ’îlün,
 mef’ülü/ mefâ’îlü/ mefâ’îlü/ fe’ülün,
 mef’ülü/ mefâ’îlün/ fe’ülün,
 mef’ülü/ mefâ’îlün/ mef’ülü/ mefâ’îlün

olmak üzere 8 farklı vezin, kasidede ise mef’ülü/ mefâ’îlün/ fe’ülün vezni kullanılmıştır.⁴⁹

Eser içerisinde 86 mesnevi, 16 gazel ve 1 kaside bulundurmaktadır.⁵⁰ Ayrıca diğer Leylâ vü Mecnûn hikâyelerinden farklı olarak Hamdi’nin eserine 16 gazel ve 1 kaside eklemesi anlatımı ahenkli kılarak eserin sanat değerini artırmış ve esere canlılık katmıştır.

Kaynaklarda Hamdi’nin eserleri üzerine yapılan değerlendirmeler, bir tasavvufî aşk hikâyesi olan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin her yönden *Yûsuf u Züleyhâ*’sının gölgesinde kaldığını bildirmektedir.

Eserin az sayıdaki en eski tarihli ve tam nüshaları Süleymaniye, İstanbul Üniversitesi ve Millet Kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁵¹ Eserin beyit sayısı, yapılan çalışmalarda, kesin olarak bildirilmese de eldeki nüshalardan hareketle eserin 4080 beyitten meydana geldiği ifade edilmektedir.⁵² Eserin mesnevi kısmı 3843 beyit, kaside 29 beyit, Arapça bir iktibas ile gazeller ise 80 beyit yekûnundadır. 16 gazelin biri Leylâ tarafından, biri Zeyd tarafından söylenmiştir; 14’ü ise Mecnûn dilindedir.⁵³

3. *Ahmediyye veya Muhammediyye*: Yazıcı- zâde Mehmed’in meşhur Muhammediyye’ sine nazire olarak yazıldığı eski kaynaklarda belirtilen fakat bugün elimizde bulunmayan bu eser Ahmediyye veya Muhammediyye olarak zikredilmektedir.⁵⁴

“Fâ’îlâtün fâ’îlâtün fâ’îlün” kalıbıyla yazılan ve 1494 yılında tamamlanan 1337 beyitlik eser halk arasında bir şöhret kazanamamıştır.⁵⁵

4. *Tuhfetü’l-uşşâk*: Hamdullah Hamdi’nin diğerlerinden daha hacimsiz olan bu mesnevisinin telif tarihi tam olarak bilinmemektedir. “mefâ’îlün mefâ’îlün fa’ülün” kalıbıyla yazılan bu mesnevi 950 beyitten oluşmaktadır.⁵⁶ Hamdullah Hamdi’nin en orijinal mesnevisi kabul edilen eserin konusunu, Hristiyan bir kıza aşık olup onunla evlenebilmek için dinini terkedenden bir tüccarın oğlu ile bu kız arasında geçen olaylar oluşturmaktadır.⁵⁷

5. *Kıyâfet-nâme*: İnsanın çeşitli uzuvlarını ele alarak görünüşlerine göre onların nasıl bir ahlaka sahip olduklarını anlatan eser aruzun “fe’îlâtün mefâ’îlün fe’ülün” kalıbıyla yazılmıştır. Çeşitli kütüphanelerde

⁴⁸ Averbek, 2020, 24-25.

⁴⁹ Averbek, 2020, 25.

⁵⁰ Öztürk, 2020, 16.

⁵¹ Öztürk, 2020, 113.

⁵² Özyıldırım, 1999, 29.

⁵³ Averbek, 2020, 32.

⁵⁴ Özdemir, 1993, 12.

⁵⁵ Özyıldırım, 1999, 8.

⁵⁶ Öztürk, 2020, 9.

⁵⁷ Öztürk, 1997, 452.

on beş kadar yazma nüshası tesbit edilen 158 beyitlik bu mesnevi Âmil Çelebioğlu tarafından yayımlanmıştır.⁵⁸ Eserin yazılış tarihine dair bilgiler bulunamamıştır.

6. Dîvân: Hamdullah Hamdi'nin beş mesnevisi dışında bir de Dîvân'ından söz edilebilir. Sadece 2 nüshası bulunan Hamdi Dîvânı "1'i Farsça 3 kaside, 12'si Farsça 195 gazel, 1 murabba, 1 terci-bend, 4'ü Farsça 1 kıta, 2'si Farsça 3 nazım, 1'i Farsça 2'si Arapça 6 müfred ve 1 beyit"ten oluşmaktadır.

Dîvân, alışılmış müretteb divan tertibinde değildir. Ayrıca içinde herhangi bir devlet büyüğüne yazılmış şiir de yoktur.⁵⁹ Bilinen iki nüshasından biri Süleymaniye Kütüphanesinde, diğeri Millet Kütüphanesinde.⁶⁰

Hamdullah Hamdi'nin yukarıda sayılan eserleri dışında *Mecâlisü't-tefâsir* adlı iki ciltlik bir tefsiri bulunmaktadır. Ayrıca Hamdullah Hamdi'nin çeşitli tasavvufî risaleler kaleme aldığı da kaynaklarda belirtilmektedir.⁶¹

Leylâ vü Mecnûn Mesnevisinin Özeti

Hamdi'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevisi, Allah'a hamd ile başlar, münacat, naat, mirac ve Hz. Peygamber'in övgüsü ile devam eder.⁶²

Ardında hikâyeye geçilir. Hikâye Mecnûn'un babasının tanıtılması ile başlar. Bir süre sonra erkek çocuğa sahip olan baba, oğluna Kays ismini verir. Sunnetinin ardından mektebe gönderilen Kays, orada güzeller güzeli Leylâ ile karşılaşır ve Leylâ'ya âşık olur, derslere olan ilgisi kesilir. Leylâ da Kays'a vurulmuştur. Bu aşk zamanla dillere düşer. Kays'ın adı Mecnûn'a (deliye) çıkar. Durumu öğrenen Leylâ'nın annesi ise kızına ev hapsi verir. Kays daha da delirerek gazel okumaya başlar. Bir gün eski kıyafetler giyerek âmâ kılığına girer, Leylâ'nın mahallesine gider ve Leylâ ile görüşür. Bu buluşmayı tekrarladıklarında rakip vaziyetten haberdar olur ve Mecnûn artık kendini çöllere vurur. Hâli daha da kötüye gidince kabile uluları Leylâ'yı Mecnûn'a istemeye karar verirler. İsteme sırasında Leylâ'nın babası kırıcı şekilde konuşarak senin oğlunun lakabı delidir, der ve evliliğe rıza göstermez. Mecnûn yine çöllere düşer, "Leyli! Leyli!" diyerek gazeller okur. Oğlunun bu durumuna üzülen baba, oğlunu Kâbe'ye götürür ve ona "Leylâ'nın aşkı belasından beni kurtar!" diye dua etmesini söyler. Mecnûn ise "Aşkın temeli belâsız olmaz, başımdan Leylâ belâsı eksik olmasın!" diye dua eder. Bu sırada bazı kişiler, bu aşkın kendilerini rezil ettiği gerekçesiyle subaşıya anlatırlar. Subaşı öfkelenir, Mecnûn'u öldürmeye kasteder. Leylâ ise Mecnûn'un aşkıyla şiirler söyler, bazen mektuplar yazarak Necd Çölü'ne bırakır ve bu mektuplar Mecnûn'a ulaşır. İbnü's-Selam isminde birisi Leylâ'ya talip olur. Bir yandan da Mecnûn, Nevfel adında bir yiğit ile karşılaşır ve Mecnûn'un hikâyesini öğrenen Nevfel ona destek olmaya karar verir, Leylâ'yı ona alacağına dair söz verir. Bir gün Nevfel'in kabilesi, Leylâ'nın kabilesi ile savaşa tutuşur ve galip gelirler. Nevfel, Leylâ'nın babası ile görüşür. Babası, kızını asla Mecnûn'la evlendirmeyeceğini söyler. Nevfel de Leylâ'yı Mecnûn'a almaktan vazgeçer. Fakat Leylâ'yı gören Nevfel, ona âşık olur ve Mecnûn'u öldürtmeye karar verir. Mecnûn'a hazırlattığı zehirli içkiden yanlışlıkla kendisi içer ve ölür. Artık İbnü's-Selam, Leylâ'yı istemeye gider ve nikâhları kıyılır. Art niyetli birisi, bu evlilik haberini Mecnûn'a ileterek Leylâ'yı kötüler. Mecnûn, Leylâ'ya sitem dolu bir mektup gönderir. Leylâ da cevaben her şeyi tüm doğruluğu ile izah ettiği bir mektup iletir. Mecnûn, Leylâ'yı görmeye gider ve rakip âşıkları basar, Mecnûn'u öldürmek üzere kılıcını sallarken iki eli de kurur. Mecnûn'un duasıyla iyileşir.

Mecnûn tekrar çöllere düşer. Oğlundan ümidini kesen baba, evine döndükten kısa süre sonra vefat eder. Bir avcının sitemiyle babasının öldüğünü öğrenen Mecnûn, babasının kabrine varır ve gözyaşı döker, nedamet gösterir.⁶³

Mecnûn annesine özlem duyar. Mecnûn'un dayısı Selîm-i Âmirî, annesini Mecnûn'a getirir. Hasret giderildikten sonra anne, nasihate başlar, Mecnûn'u eve çağırır. Bir süre sonra Mecnûn'un annesi de vefat eder. Leylâ bir gece Mecnûn ile buluşmak ister. Yoldan geçen bir ihtiyara inci vererek onu

⁵⁸ Öztürk, 1997, 452.

⁵⁹ Özyıldırım, 1999, 9.

⁶⁰ Öztürk, 1997, 452.

⁶¹ Özyıldırım, 1999, 9.

⁶² Averbek, 2020, 26.

⁶³ Averbek, 2020, 30.

bulmasını ve buluşma talebini iletmesini ister. Nihayet buluşurlar ve Mecnûn şiirlerini söyler. Bir zaman sonra tekrar buluşmak isteyen Leylâ, bu sefer Mecnûn ile buluşamaz. Çünkü Mecnûn artık beşeri aşktan ilahi aşka yönelmiş, tevhide ulaşmıştır. Bir süre sonra İbnü's-Selam vefat eder. İki âşık arasında haberci olan Zeyd bu haberi Mecnûn'a ulaştırır. Leylâ tekrar Mecnûn'u çağırır. Başbaşa bir gün çadırda vakit geçirirler, gazeller söylenir ve Mecnûn tekrardan çölün yolunu tutar. Leylâ, ölümün yaklaştığını anlar, annesini katına davet ederek vasiyetini bildirir. Sözleri bitince ruhunu teslim eder.

Ki terk itdükde Leylî cism-i hâki

Senüñ 'ışkuña virdi cān-ı pāki (3528)

Leylâ'nın vefatını öğrenen Zeyd, durumu Mecnûn'a iletir. Mecnûn ise titreyerek kendinden geçer ve Leylâ'nın kabrine gider. Allah'a vuslat için dua eder ve ruhunu orada teslim eder.

O dem Mecnûn niyâz itdi Hüdāya

Gözin yumdı elin açdı du'āya (3680)

Bu miñnetden beni āzād eyle

İrişdür vaşl-ı yāre şād eyle (3682)

Dehānından çıkınca bu du'āsı

Bile çıkdı anuñla cān hümāsı (3683)

Dünyaya bu hikâyeyi Zeyd bildirir. Eser, Hamdi'nin münacâtı ve hâtîme ile son bulur.

Leylâ vü Mecnûn Mesnevisinde Deyimler

alup başuñı gitmek⁶⁴ “Başını alıp gitmek. Nereye gideceğini bildirmeden, izin almadan gitmek.”

sen **alup başuñı gïtdüñ** yabana

yürürsin 'ışk odına yana yana [32b ~ 972]⁶⁵

ayağa düşmek “Ayağa düşmek, ayaktan düşmek, elden ayaktan düşmek, çaresiz duruma gelmek, birilerine muhtaç duruma gelmek.”

egerçi **ayağa düşdüm** 'amelden

ķoman dāmān-ı luţfuñ hergiz elden [3b ~ 75]

ayağına yüz sürmek “Ayağına yüz sürmek. Kutsal veya saygın birinin huzuruna çıkarken ayağına doğru eğilmek, saygı göstermek.”

peder dīdārını çün gördi mecnûn

düşüp **ayağına yüz sürdi** mecnûn [31b ~ 939]

āzer saçmak “Ateş saçmak. Çok kızmak, aşırı öfkelenmek.”

aña her kim gülāb-ı ter saçardı

yaķardı şanasın **āzer saçardı** [61a ~ 1910]

'azm etmek “Azm etmek, bir işteki engelleri aşmaya kesin kararlı olmak, o işi yapabilmek için çabalamak.”

tutar mirrīh elinde tīğ-i bürrān

silahdār ola tā **'azm etse** sultān [5b ~ 134]

bağrın delmek “Bağrını delmek. İçine işlemek, pek dokunmak, dertli olmasına yol açmak.”

⁶⁴ Tokay, 2020, 51.

⁶⁵ Bu çalışmada beyit numarasını gösterirken şu yöntem kullanılmıştır: Başta beyitin bulunduğu varak ifade edilip atemans gösterilerek beyit sayısı ifade edilmiştir. Örnek: [32b (beyitin bulunduğu varak) ~ 75 (beyit numarası)]

ecel bir murğdur minķārı pūlād

deler bağrın servidür ne ŐimŐād [103b ~ 3297]

bađruņa ŐaŐ baŐmak⁶⁶ “Bağrına ŐaŐ basmak. Uğradığı felakete, zarara, sesini çıkarmadan sabırla katlanmak.”

anuğla sine-ber-sine bir evbāŐ

sen anuđđün **baŐarsın bađruņa ŐaŐ** [63b ~ 1998]

bahā bimek⁶⁷ “Paha biçmek. Değerini belirlemek.”

ide çün müŐteri bāzārını germ

bahā bimekde bāyi' eylemez Őerm [21b ~ 620]

baş amak⁶⁸ “Baş açmak. Bir işi yapmaya bũyũk bir istekle koŐmak.”

baş açup el gōtũrdi hem du'āya

mũnācāt itdi yalvardı ĥudāya [106a ~ 3381]

Őafā gelse Őabādan ol diyāra

baş açup karŐu varur gerd-i yāre [30b ~ 905]

boyun tũtdum belāya **başum açdum**

tũtuŐdum yũz Şuyın toprağa Őadum [34a ~ 1024]

du'āya bu tarafdān **baş açardı**

du'ā dũrrin veli anda Őaardı [46b ~ 1428]

idũp feryād dād isterler idi

tažarru' **baŐın açup** dirler idi [50a ~ 1539]

ķanı va'de eylemek Őoĥbet Őafāsın

baş açup eylemek vuŐlat du'āsın [65a ~ 2039]

baş egmemek “Baş egmemek. Direnmek, teslim olmamak, itaat etmemek.”

biri leylāya anlaruğ **baş egmez**

eline leyli Şu ķoymađa degmez [17a ~ 492]

o nũkte noķta olur ol faŐiĥa

baş egmezse anuğ gibi faŐiĥe [4a ~ 90]

baş ķomak “Baş koymak. Bir Şey uğruna Őlũmũ gōze almak.”

bile yanınca pīrān-ı ķabīle

yũz urup **baş ķodı** ĥāk-i sebīle [50a ~ 1538]

baş salmak “Hiç gereği yokken bir kimseyi sorumlu ķılan, başını ağrıtan bir duruma itmek.”

tũrup gāĥ ķol Őalar cān selvetinden

oturup **baş Őalar** gāĥ gayretinden [104b ~ 3332]

baş virmek⁶⁹ “Baş vermek. İnanđđı bir Şey uğruna Ölmek, canını vermek(1). Buğday vb. bitkiler baŐak bağlamaya baŐlamak, baŐak oluşmak (2). Çıban olgunlaŐmak (3). Ortaya çıkmak, belirlemek(4).”

⁶⁶ Tokay, 2020, 51.

⁶⁷ Tokay, 2020, 51.

⁶⁸ Tokay, 2020, 52.

⁶⁹ Tokay, 2020, 52.

kimi başın alup kaçdı yabana
kimi **baş virdi** tîğ-i bî-amāna [50a ~ 1535]

başa gelmek “Kötü bir durumla karşı karşıya gelmek.”

ne **başa gelmez** andan tîğ bāzî
kes anı kim olasın merd-i ġāzî [34b ~ 1041]

başı ortaya kımak⁷⁰ “Başını ortaya koymak. Bir işe girişirken ölümü göze almak.”

kıdı ortaya ol bu yolda **başı**
şu başdan aşdı dinmezseñ şubaşı [29b ~ 885]

başın alup kımak “Başını alıp kımak/ gitmek. Nereye gideceğini bildirmeden, izin almadan gitmek.”

kimi **başın alup kıdı** yabana
kimi baş virdi tîğ-i bî-amāna [50a ~ 1535]

başından gitmemek “Başından gitmemek. Bırakmamak.”

bu ‘anberden müferrih itdi ma’cün
başından gitmedi sevdāyı meknün [63a ~ 1982]
başumdan gitmesün leylî belāsı
belāsuz olımaz ‘ışkuñ esāsı [27a ~ 790]

bednām idmek “Bednām etmek. Adı çıkmak. Kötü bir ün kazamak. Adını kötüye çıkarmak, dile düşürmek.”

kişi kendüsini **bednām ider** mi
adın rüsvāyı ġāş u ‘ām idermi [17b ~ 499]

belā çakmağı çakmak “Fitili ateşlemek. Bir şeyden dolayı bir kimseyi telaşlandırmak, kaygılandırmak, öfkeliendirmek.”

başuña çün **belā çakmağı çakduñ**
beni de başuñı da oda yakduñ [32b ~ 967]

belāya boyun kıtmak “Belaya karşı çıkmak, itiraz etmek.”

boyun kıtdum belāya başum açdum
kıtuşdum yüz şuyın toprağa şaçdum [34a ~ 1024]

beñzi lāle olmak “Yüzü lale gibi kan renginde olmak. Çok utanarak yüzünün kızarması.”

bu anı gördi **beñzi lāle oldı**
bunı ol gördi ġāli nāle oldı [19b ~ 564]

bilini bükme⁷¹ “Belini bükme. Çaresizlik içinde bir şey yapamaz duruma sokmak.”

bu kıavli ġüş idüp mecnün-ı dil teng
bilini bükdi eġġān itdi çü çeng [77a ~ 2428]

boyun eġmemek “Uymamak, katlanmamak, kabullenmemek, direnmek, karşı gelmek.”

o zencire **boyun kıtup** yilerdi
kıarı illerden aķçe pul dererdi [58a ~ 1800]

⁷⁰ Tokay, 2020, 52.

⁷¹ Tokay, 2020, 52.

cân almak⁷² “Can almak. Birini öldürmek, hayattan koparmak.”

eger dün **cân alup** dökdümse kanı

bu gün **cân virürem** dirmeğe cânı [58a ~ 1813]

cân atmak⁷³ “Bir şeye erişmeyi çok istemek, çok arzulamak.”

rakîbe ta'ne yâre **cân atarsın**

rücüm-ı kahrîle şeytân atarsın [32a ~ 958]

cân çekişmek⁷⁴ “Can çekişmek. Ölmek üzere bulunmak(1). Sona ermek, tükenmek, bitmek(2).”

karışdı ol iki ‘ummân çekişdi

arada haste mecnûn **cân çekişdi** [49b ~ 1528]

cân vermek⁷⁵ “Can vermek. Ölmek(1). Ruha güç vermek, yaşar duruma getirmek(2). Bir şeyi çok ister olmak(3). Canlanmasına, hareketlenmesine yol açmak(4).”

içüp nevfel anı **cân virdi** derhâl

yine cânına geldi itdügi âl [52b ~ 1624]

eger dün cân alup dökdümse kanı

bu gün **cân virürem** dirmeğe cânı [58a ~ 1813]

câna düşmek “Sevdaya tutulmak, aşık olmak.”

cânum düşeli belâña iy dost

râhat komaz oldı baña iy dost [6.Gazel ~ 1]

candan (vaz)geçmek “Canından vazgeçmek, ölmek.”

yürür âzâde **fâriğ cân u başdan**

ne taş başdan seçer ne başı taşdan [63b ~ 1985]

cânı yanmak⁷⁶ “Canı yanmak. Bir yeri acımak, çok acı duymak(1). Bir şeyden zarar görmek, zarara uğramak(2).”

görüp görmeyicek hâlinde anı

yüreği oynadı vü **yandı cânı** [72b ~ 2280]

cânu fidâ olmak “Canı feda olmak. Bir amaç uğrunda bir değer veya varlıktan vazgeçmek, uğruna vermek.”

fidâ olsun cemâl-i yâre **cânum**

muî'em dökse bağrum yara kanum [27a ~ 789]

benüm **cânum fidâ olsun** bu bûya

ki mihmân oldı anuğ gibi bûya [93a ~ 2959]

cânuma düşmek “Gönlü düşmek, gönlüne düşmek. Âşık olmak.”

ne kılam neyleyem kılmaz dil **ârām**

düşelden cânuma derd-i dil-ârām [34a ~ 1013]

cânuma urulmak “Tesiri altında kalmak.”

⁷² Tokay, 2020, 53.

⁷³ Tokay, 2020, 53.

⁷⁴ Tokay, 2020, 53.

⁷⁵ Tokay, 2020, 53.

⁷⁶ Tokay, 2020, 53.

uruldı cānuma çün t̄āğ-ı leylī

dil-i mecnūnı t̄ıtdı bağ-ı leylī [33b ~ 1009]

ciğerden āh eylemek “Derin bir keder veya özlemle içten gelerek ah demek.”

ol esnāda seğ-i leylāyı nāgāh

görüp mecnūn **cigerden eyledi āh** [22a ~ 637]

devāsız derde düşmek “Çaresiz derde düşmek. Derdine çare bulamamak.”

anı bildi **devāsız derde düşmiş**

anı bilmez ki bākī gence düşmiş [27b ~ 803]

dil uzadmak⁷⁷ “Dil uzatmak. Bir şey için veya bir kimse için kötü söz söylemek.”

dil āzār olmağa ol dilberine

dil uzadurdu kendi ‘askerine [46b ~ 1427]

dil uzatmış süñi gūyā ki ef’ī

ağular her kimi şularsa def’ī [46a ~ 1406]

çü mecnūna görindi kaçd-ı şayyād

dil uzatdı aña çün niş-i faşşād [54b ~ 1694]

dil yakmak “Gönül yakmak. Gönül kırgınlığına sebep olmak (1). Aşık etmek (2).”

niçe **dil yakdı** oda t̄āb-ı t̄iğüm

niçe dil yıkdı s̄il-i āb-ı t̄iğüm [21b ~ 618]

dil yıkmak “Gönül yıkmak. Çok üzücü sözlerle, davranışla birini gücendirmek. “

niçe dil yakdı oda t̄āb-ı t̄iğüm

niçe **dil yıkdı** s̄il-i āb-ı t̄iğüm [21b ~ 618]

Ben gelmedim dava için, benim işim sevi için

Dost'un evi gönüllerdir, gönüller yapmağa geldim. (Yunus Emre)⁷⁸

Bir kez gönül yıktın ise

Bu kıldığın namaz değil

Yetmiş iki millet dahi

Elin yüzün yumaz değil

Bir gönülü yaptın ise

Er eteğin tuttun ise

Bir kez hayır ettin ise

Binde bir ise az değil (Yunus Emre)⁷⁹

Yunus Emre'nin şiirlerinde de bulunan gönül yıkmak ve karşıtlığında gönül yapmak deyimleri, yapılan izahı destekler niteliktedir.

⁷⁷ Tokay, 2020, 54.

⁷⁸ Toprak, 2006, 150.

⁷⁹ Toprak, 2006, 112.

dilden saçılmak “Bir şeyi ifade etmek, söz söylemek.”

ya bârî **kalbi** bir dem **açıl**aydı

odı bir pâre **dilden saçıl**aydı [38b ~ 1172]

diline düşmek “Diline düşmek. Yermek veya alay etmek amacıyla birinin kötü veya yanlış davranışını sürekli söylemek.”

yaturken za'file ol pîr-i puhte

diline düşdi bu tedbîr-i puhte [72b ~ 2270]

dilü tolaşmak “Dili dolaşmak. Heyecan, korku ya da bir hastalık sebebiyle söyleyeceğini şaşırarak, karıştırmak, açık olarak ifade edememek.”

senüñle barışalum hemzebân ol

tolaşdurma **dilüñ** sözde revân ol [71a ~ 2220]

diş bilemek⁸⁰ “Kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir bir durum almak.”

hasûd **diş bile**me kıanum içmege şabr it

ki kıanum içmege la'lindeki piyâle yiter [5.Gazel ~ 4]

dîvâne olmak “Deli, divane olmak. Çok aşık olmak.”

beden burcın yıkup vîrâne olmuş

düşüp şahrâlara **dîvâne ol**muş [15a ~ 419]

ekmeğini taştan çıkarmak “En zor işleri bile yapıp geçimini sağlayacak kadar becerili olmak, her türlü işi yapmak.”

geçilse ittifâkî cân u başdan

'aceb mi **çık**sa **ekmek kır**ı **taşdan** [50a ~ 1531]

el götürmek⁸¹ “El götürmek. Yalvarmak, yakarmak.”

baş açup **el götür**di hem du'âya

münâcât itdi yalvardı hüdâya [106a ~ 3381]

el üstinde tutmak⁸² “El üstünde tutmak. Bir kimseye çok saygı ve sevgi göstermek ve onu çok sevmek.”

eleste diyeli cânım belâyı

el üstinde tutar göñlüm belâyı [25a ~ 729]

esen kalmak “Ruhsal ve bedensel olarak sağlıklı, sıhhatli olmak.”

esen kaluñ siz ey yârân mecnûn

'adû kıahrına karşı gitdi mağbûn [24b ~ 719]

fidâ eylemek “Feda eylemek/etmek. (bir şeyi) gözden çıkarmak, (bir şeyi bir şeyin) uğruna vermek.”

fidâ eylemişem ben saña cânı

kıatuma gel bahâne itme anı [93b ~ 2977]

fiğâmı göge irmek “Feryadı, fiğanı göge ermek. Feryadı göge ulaşmak, göge kadar yükselmek.”

yire kıosa güzel döşinden anı

⁸⁰ Tokay, 2020, 54.

⁸¹ Tokay, 2020, 55.

⁸² Tokay, 2020, 55.

irerdi göge ağlayup **fiğām** [9a ~ 223]

ğafletten uyanmak “Gaflet uykusuna dalmak. Dalgınlıktan ileri gelen uyuşukluk içinde olmak(1). İdraksizlik, bilgisizlik, aymazlık içinde olmak(2).”

uyan ğafletten ey ğāfil hevāyī

hevāyī añladuñ ‘ışk-ı ħudāyī [7b ~ 173]

ğam odına şu saçmak “Keder ateşine su saçmak. Aşğın gönlünün sükun bulması, çekilen derdin hafiflemesi.”

ğam odına şu saçmak senden olsun

demürden қаpu açmaq benden olsun [43b ~ 1331]

gönlünü derde çekmek “Gönlünü aşkla doldurmak, gönlünü aşk derdiyle yaralamak.”

çü şahrā şahnına gül perde çekdi

hezāruñ ħaste **göñlin derde çekdi** [37b ~ 1124]

gönlünü kesmek “Gönlündeki bağı koparmak, artık o kişiye karşı bir şey hissetmemek.”

baña derler ki ğamdan **göñlüni kes**

ben ansuz oluram biçāre bīkes [29a ~ 856]

göñli kararmak “Gönlü kararmak. Dünya zevklerine karşı isteği kalmamak, içi kararmak.”

o zāğī çün bu ‘ışk abdālī gördi

kararmış göñlinüñ hemħālī gördi [56b ~ 1750]

göñli tölmaq “Gönlü dolmaq. Gönlün hissedilen duyguyla dolup taşması. Duygusal olarak gönüle yüklenmek (1). O duyguya karşı doymuşluk seviyesine gelmek neticesinde duygusuzlaşmak (2).”

mecāz āteşlerinden puħte olmış

ħaķīķat ħikmetiyle **göñli tölmiş** [98a ~ 3116]

göñlin açmaq “Gönül açmaq. Teselli etmek, gönül almak(1). İçini ferahlatmaq(2).”

hemīşe ağlamağıla geçerdi

güzel görse gülüp **göñlin açardı** [9a ~ 219]

göñline güç gelmek “Gönlüne güç gelmek, zor gelmek.”

selāmuñ **göñline güç geldi** bu pend

varup andı didi ol ārzūmend [96a ~ 3052]

göñlüm almak “Gönül almak. Sevindirmek, hoşnut etmek (1). Darılan, gücenen bir kimseyi güzel söz ve davranışlarla yeniden memnun etmek(2).”

çü ħātırıuñ oldı **göñlüm’ aldıuñ**

cānum daħi işde saña iy dost [6.Gazel ~ 2]

göñül virmek “Gönül vermek. Birine, bir şeye sevgiyle, aşkla bağlanmaq, âşık olmaq.”

dirīğā seyr iderken bu çemende

göñül virdüm görüp bu servi ben de [114a ~ 3623]

göñül yaķmaq “Gönül yakmaq. İnsanı aşırı derecede etkilemek, sarısmak, kendinden geçmesine yol açmaq (1). Aşk dolayısıyla iç yangınına tutulmaq(2).”

bu şu’le kim **göñül yaķar** şererdür

yiğitlük āteşinden bir şererdür [96b ~ 3072]

gözi açmak⁸³ “Gözünü açmak. Kendine gelmek, iyileşmek(1). Uyanık olmak, farkına varmak, farkında olmak(2).”

görüp hüsün felekde sen perînüñ
seni **gözi açardı** müştêrînüñ [11b ~ 313]

gözine toz görünmek “Gözüne toz görünmek. Her şeyin kusurlu görünmesi.”

diğerken cânib-i dildâra dil teng
gözine toz görindi tütîyâ reng [82b ~ 2604]

gözünü uyhu almak “Uykuya dalmak. Derin ve rahat bir biçimde uyumak.”

niyâz idüp yaturken fikre taldı
ıımızgandı **gözünü uyhu aldı** [82a ~ 2592]

gözü (gibi) sakınmak “Bir şeye aşırı derecede ilgi duymak, onu koruyup gözetmek, dikkatle muhafaza etmek.”

şakındukça gözüm bîmâr olursın
gül iken mübtelâyı hâr olursın [32a ~ 952]

gözü kulağı ecelde olmak “Ölümü beklemek.”

tağıtdı mâlı ammâ derdi hûşı
ecel yolına tıtdı çeşm ü gûşı [72a ~ 2266]

gözün yollara tıtmak⁸⁴ “Gözünü yollarda kalmak. Gelecek olanı özlemle ve sabırsızlıkla beklemek.”

gözün yollara tıtdı leylîye gûş
ciğerde derd dilde cûş-ber-cûş [30b ~ 904]

gözüne tozpembe görünmek “Kötü olan durumları iyi görmek. Bir işin ya da gidişatın kötü olması durumunda bile olayların düzgün şekilde aksettiğine inanıp öyle görmek.”

diğerken cânib-i dildâra dil teng
gözüne toz görindi tütîyâ reng [82b ~ 2604]

gözünü açmak “Gözünü açmak. Uyanık, dikkatli olmak(1). Birisine bilgiler vererek görüşünü genişletmek(2). Bir kimseyi uyarmak(3).”

gözünü aç sen dahi ey ehl-i hikmet
oğu levh-i çemende hattı-ı ‘ibret [69b ~ 2183]
dile dâğ urma dînâr u diremden
gözünü aç ‘ibret al kaşır-ı iremden [90b ~ 2878]
eviğe gel atañ ocağımı yak
gözünü aç cehânuñ hâline bak [89b ~ 2849]

gücünü yitirmek “Gücünü yetmek. Bir işi yapmaya, başarmaya gücü yeterli olmak.”

katı müştâkem anuñ şüretine
gücünü yitse varurdum hizmetine [89a ~ 2835]

gün gibi peydâ olmak “Gün gibi ortada. Çok açık, çok belli olmak.”

demidür olasın **gün gibi peydâ**

⁸³ Tokay, 2020, 56.

⁸⁴ Tokay, 2020, 56.

niçe bir yürüyem şūrīde şeydā [25b ~ 744]

hālī nāle olmak “İnilti içinde olmak. İnlmeler içinde kalmak. Bağırmak istemek.”

bu anı gördi beñzi lāle oldu

bunu ol gördi **hālī nāle oldu** [19b ~ 564]

hayrān olmak “Hayran olmak. Çok beğenmek, takdir etmek.”

görüþ **hayrān olurdu** reng i rüyı

güzel görmese efġān idi hūyı [9a ~ 220]

ırak düşmek “Uzak düşmek. Uzak kalmak, uzaklaşmak.”

ırak düşdüġiçün sevgülü yāre

yaqın olmazdı gönli kārübāra [61a ~ 1911]

‘ibret almak “İbret almak. Ders çıkarmak.”

dile dāġ urma dīnār u diremden

gözün aç **‘ibret al** qaşr-ı iremden [90b ~ 2878]

il gibi görmek “El gibi görmek. Kişiyi yabancı görmek, tanımamazlıktan gelmek.”

didi ki baña yitmez mi tesellī

beni çün **il gibi görmeye** leylī [87b ~ 2773]

kadrini bilmek “(Bir şeyin) gereken değeri vererek yararlanmak.”

bilürsin dost **qadrin bilmedü**ñ sen

kılır seg haqqa hizmet kılmaduñ sen [80b ~ 2548]

kafa tutmak “Kafa tutmak. Boyun eğmeyerek karşı koymak, karşı gelmek, diklenmek.”

hemīşe döndüġi bu çerh-i ‘ālem

kafa tutdurduġıdur haqqa her dem [112a ~ 3559]

kalbi açılmak “Kalbinde yer vermek. Sevgiye açık olmak.”

ya bārī **kalbi** bir dem açılardı

odı bir pāre dilden saçılardı [38b ~ 1172]

kan dökmek⁸⁵ “Ölüme yol açmak, yaralanıp ölmek veya birini yaralayıp öldürmek.”

peder bu hālet ile görüp anı

gözinden yaş yirine **dökdi kanı** [15b ~ 439]

eger düşmen görüp itmese hande

dökerdi dost **kanın** bulsa qanda [47a ~ 1433]

eger dün cān alup **dökdümse kanı**

bu gün cān virürem dirmeġe cānı [58a ~ 1813]

kan içmek⁸⁶ “Adam öldürmek, cânîlik etmek.”

zamānı derd-i şabrīle geçerde

şu yirine ciġer **kanın** içerde [104a ~ 3310]

⁸⁵ Tokay, 2020, 57.

⁸⁶ Tokay, 2020, 57.

kana boyanmak⁸⁷ “Kana boyanmak. Kan içinde kalmak.”

hazân vaḳti ḳadem başsa cehāna

boyanur ‘ālemün sīmāsı **kana** [109b ~ 3482]

kanı kaynamak⁸⁸ “Kanı kaynamak. Hareketli, coşkun olmak(1). Birine içten bir sevgi beslemek, yakınlık duymak(2).”

pezer yüzün görüp **kaynadı kanı**

velî bilmedi bî ḥodlukdan anı [15b ~ 434]

kanın yire dökmek “Kanını yere dökmek. Ölüme yol açmak, cana kıymak.”

mu’atṭar nāfesi misk i ḥitādur

anuj **kanın yire dökmek** ḥatādur [53b ~ 1658]

kıla dönmek⁸⁹ “Kıla dönmek. Özleminden ve kavuşamamaktan ipincecik olmak, zayıflamak.”

kıla döndüm egerçi ḥasretinden

ḳıl eksülmeye fark-ı devletinden [26b ~ 785]

meded kılmak/ ummak “Sıkıntılı bir durumdan kurtulmak için her türlü çareye başvurmak.”

meded kılmak variken börkinde başı

irüp bir gün tozatmadın şu başı [30a ~ 895]

mum (ile) aramak⁹⁰ “Mumla aramak. Arzuyla, istekle ve özlemlerle aramak.”

niçe ḳoyup gidesin pîr-i mazlûm

dem ola ki **arayasın** yaḳup **mum** [74a ~ 2332]

muma dönmek “Boyun eğmek, buyurulanı karşı çıkmaksızın yapar olmak, doğru düzgün durmak, uslanmak.”

muma döndü âteş-i ruḥsârūna ḳarşu gönül

mihr gibi her sözüñ irse aña menḳüş olur [14.Gazel ~ 4]

nükte idmek “Nükte etmek/ yapmak. Nükteli bir söz söylemek, şaka yapmak.”

feşāhatda aña **nükte iden** er

fezāhat noḳtasın buldı muḳarrer [4a ~ 89]

oda yaḳmak “Ateş yakmak. Ateşe vermek.”

başuña çün belā ḳaçmaḡı ḳaçduñ

beni de başuñı da **oda yaḳduñ** [32b ~ 967]

ölüm döşegine düşmek “Ölüm döşegine düşmek. Ölecek kadar yataklara düşmek.”

ölüm döşegine düşsem eger zār

baña yaşduḳ yiter seng-i der-i yār [18a ~ 511]

ömrüñ geçmek “Ömrü geçmek. Hayat sürmek.”

senüñ ‘**ömrüñ geçer** ol seng içinde

benüm rûzum bu ḥabs-i teng içinde [85a ~ 2691]

⁸⁷ Tokay, 2020, 57.

⁸⁸ Tokay, 2020, 57.

⁸⁹ Tokay, 2020, 57.

⁹⁰ Tokay, 2020, 58.

ömrüñi yaqmak “Yıllarımı heba etmek.”

qaçarsın âdemiden âdem iken

yaqarsın ‘ömrüñi hoş ‘âlem iken [73b ~ 2313]

‘ömür geçirmek “Ömür geçirmek. Yaşamak, hayatını devam ettirmek.”

nider gülgeşti ol âvâre deşti

ki ‘ömrü geçdi terk itmez o geşti [50b ~ 1560]

rahmet kapusın açmak “Rahmet kapısını açmak.”

bu vîrândan yire ur yüküñi qaç

ço nefsi câna **rahmet kapusın aç** [76b ~ 2409]

şafâ sürmek “Rahat içinde, sakin ve eğlenceli bir yaşamı olmak.”

çü rāhat buldı giymekden yimekten

şafâ sürdi işitmekden dimekten [44a ~ 1346]

selāmını kesmek⁹¹ “Selamını kesmek. İletişimi koparmak.”

eger **selāmını** benden **keseydi** vaşl-ı nigār

gelürdi bād-ı şabâyıla merhabâyı ümîd [4.Gazel ~ 2]

sîne **şakınmak/ şaklamak** “Sîne saklamak, sînesinde saklamak, gönülde saklamak/ gönülden sakınmak. Zarar görmesinden çekinmek (1). Kıymet vermek(2).”

gönülünden besler idi cānı gibi

şakınup sînede imānı gibi [8b ~ 215]

söze incü dizmek “Söze inci dizmek. Cümlelerini seçerek güzel konuşmak.”

söze incü dizen şarrāf-ı mâhîr

bu tertîb üzre nazm itdi cevâhir [53a ~ 1636]

didî râvî-i kışşa hâtifî gūy

söze incü düzen sözi iden mūy [15a ~ 411]

sözi geçmemek “Sözi geçmemek. Etkili olmamak, hatırı sayılmamak, umursanmamak (1). Adı anılmamak, bahsedilmemek, muhabbe konusu olmamak(2).”

egerçi **sözi geçmez** kalba beñzer

veli tavşına ger ger kelbe beñzer [51a ~ 1578]

tuzağa düşmek “Tuzağa düşmek. Birilerince hazırlanan kötü bir duruma uğramak.”

dil-i ‘aşık gibi **düşmiş tuzağa**

tutulmuş pāyi muhkem bend ü bāğa [53a ~ 1643]

ümmîdi kesmek⁹² “Ümidi kesmek. Artık ummaz olmak, olacağını beklememek, kavuşamayacağını anlamak.”

peder bu kavle çün gūş itdi derden

kesüp ümmîdi âh itdi ciğerden [29a ~ 864]

kesüp ümmîdi gîtdiler o yārān

⁹¹ Tokay, 2020, 58.

⁹² Tokay, 2020, 58.

yaluñuz ƙaldı mecnûn mest ü hayrân [70b ~ 2204]

taledbe yil gibi yildi vü esdi

çü gördi çâre yok ümmîdi kesdi [72a ~ 2262]

üstine ditremek “Üstüne titremek. Pek fazla sevgi, özen göstermek; zarar gelmesin diye itinalı davranmak.”

görüþ ol hâki beñzi oldu toprak

düşüp **üstine ditrer** şanki yaprak [77a ~ 2431]

üstine düşmek “Üstüne düşmek. Bir şeyle çok uğraşmak, aşırı ölçüde ilgilenmek, peşini bırakmamak. Bir kimseyi sevmeye ya da korumada çok ileri gitmek, aşırı ilgi göstermek.”

benüm yüzüm şuyıdur ƙara toprak

anuçün **üstine düşdüm** çü yaprak [102a ~ 3250]

vebâli boynuna olmak “Bir işin günahını üstlenmek.”

didi leylî görüp anda bu hâli

benüm **boynumadur** bunun **vebâli** [71b ~ 2236]

vücûda gelmek “Vücuda gelmek, ortaya çıkmak, oluşmak, meydana gelmek, doğmak.”

o feyz ile çün aƙdı ‘ayn-ı a‘yân

vücûda geldi baħr-i ‘âlem ey cân [1b ~ 7]

yabana atmak⁹³ “Dikkate almamak, önemsiz görmek, ilgi duymamak (1). Değer vermemek, umursamamak(2).”

beni bulup **yabana atdı** düşmân

belâyı nâgehâna atdı düşmân [25a ~ 721]

yağa yırtmak⁹⁴ “Yaka yırtmak. Çaresiz durumda kalmak.”

nazar ƙıldı peder çün bu kelâma

yağa yırtup yire urdı ‘imâme [32a ~ 947]

peder mecnûnı çü bu resme gördi

hemân **yırtup yağasın** na’ra urdı [15b ~ 428]

yâresine merhem oñmak “Yarasına merhem olmak. Zorunlu ihtiyaçları karşılamak.”

ki çâre ideler biçâresine

bulup **merhem oñulmaz yâresine** [26a ~ 757]

yâresine tuz saçmak “Yarasına tuz saçmak/ basmak. Üzüntüyü, acıyı arttıran şeyler yapmak.”

yeñi **tuz saçdı** eski **yâresine**

diler çâre ide biçâresine [106b ~ 3395]

yaş akıdmak “Yaşını (içine) akıtmak. Hissettiği acıyı, ızdırabı, üzüntüyü belli etmemek; ağlamak isteğini bastırmak.”

şaçup dökerdi **akıdup yaşını**

başına hâki vü hâke başını [77a ~ 2433]

⁹³ Tokay, 2020, 59.

⁹⁴ Tokay, 2020, 59.

yil gibi esmek⁹⁵ “Yel gibi esmek. Çok hızlı bir biçimde, çabucak, hızla.”

talebde **yil gibi** yildi vü esdi
 çü gördi çâre yok ümmîdi kesdi [72a ~ 2262]
 uçar kuşa binüp **yil gibi esdi**
 niçe menzilleri bir demde kesdi [45b ~ 1382]

yile virmek⁹⁶ “Yele vermek. Savurup telef etmek, boşuna harcamak.”

yüz urup diseñ aña kim **yile vir**diñ göñlümi
 hûy idindi yilmeği büyüñla her gâh ey şabâ [2.Gazel ~ 2]

yoluna cân kıomak “Yoluna can koymak, yoluna can vermek. Birinin uğruna ölmek.”

severdi ‘ammüsünüñ duñterin ol
kıomışdı yoluna cân u serin ol [99b ~ 3165]

yollarını gözlemek “Bir şeyin olmasını ummak ya da gurbetten gelecek birini beklemek.”

çıķup bâm üzre maħfi ol dil ārâm
 seherden **yolların göz**lerdi tâ şâm [36a ~ 1082]

yoluña baş kıoyamak “Yola baş koymak. Bir hedef uğruna her şeyi feda edecek konumda olmak.”

ne ayak bulunur yarar ne ser var
 ki varup **yoluña baş kıoyam** ey yâr [24b ~ 736]

yoluña düřmek⁹⁷ “Takipçisi olmak, ardından gitmek.”

kızum da ben de uş **düşdük yoluña**
 virürseñ rāzīyam kemter kıuluña [50b ~ 1553]

yüregi oynamak⁹⁸ “Yüreği oynamak. Ansızın heyecanlanmak veya korkmak, tedirgin olmak.”

görüñ görmeyicek hâlinde anı
yüregi oynadı vü yandı cānı [72b ~ 2280]

yüregi tazellemek “Yüreği tazelenmek. İçi ferahlamak.”

bu hâli güş idüp maħremlerinden
yüregi tazelendi ğamlarından [21a ~ 594]

yürekde yanmak “Yürekten yanmak. Yüreği çok fazla acımak, bir felakete uğramak.”

eteğe çek ayağuş taş gibi
yürekde yanmak öğren dāğ gibi [43b ~ 1330]

yürekler oynamak “Heyecanlandırmak.”

nefir ü bāng-ı tabl u na’ra-i kūs
yürekler oynadur tenlerde maħsūs [49b ~ 1517]

yüz çevürmek⁹⁹ “Yüzünü çevirmek. Gösterdiği ilgi ve alakayı kesmek.”

⁹⁵ Tokay, 2020, 59.

⁹⁶ Tokay, 2020, 59.

⁹⁷ Tokay, 2020, 60.

⁹⁸ Tokay, 2020, 60.

⁹⁹ Tokay, 2020, 60.

yoluñda toz olan zî gevher-i pâk
o tozdan **yüz çevüren** başına hâk [82a ~ 2588]

yüz şuyın saçmak¹⁰⁰ “Tüm utanmışlığını bir kenara bırakmak.”

boyun tütüm belâya başum açdum
tutuşdum **yüz şuyın** toprağa **saçdum** [34a ~ 1024]
düşüp ‘ışka melâmet başın açdı
selâmetlük **yüzi şuyını saçdı** [23b ~ 686]

yüz tutmak¹⁰¹ “Yüz tutmak. Bir şey olmak üzere bulunmak(1). Giderek biçim ve renk değiştirmek(2). Bir yere doğru yola çıkmak, kaçmak (3).”

getürmezsen ele varmışdur elden
hârâb olmağa **yüz tütü** halelden [57a ~ 1765]
dü hafta mâh olunca heft sâle
cemâli ayı **yüz tütü** kemâle [9a ~ 224]

yüz virmek¹⁰² “Yüz vermek. Her istediğini yerine getirerek şımartmak, yakınlık göstererek, hoşgörülü davranarak ölçsüz hareketler yapmasına sebep olmak.”

o yüzüz delüye **yüz virdi** nevfel
hemân ihmâle yüz tütü o mihmel [51a ~ 1573]
şakun **yüz virme** âyîne yüzine
misâlün gösterür ‘alem gözine [12a ~ 329]
o yüzüz delüye **yüz virdi** nevfel
hemân ihmâle yüz tütü o mihmel [51a ~ 1573]

yüzi şolmak/şararmak “Yüzü solmak/ sararmak. Korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün renginin solması.”

hazâna uğramış gül gibi mecnûn
yüzi şolmuş şararmış dâde pürhün [56a ~ 1736]

yüzün döndürmek “Yüzünü döndürmek/ çevirmek. Gösterdiği ilgi ve alakayı kesmek.”

çü gördü çâre yok seyyârelerden
yüzün döndürdü ol âvârelerden [81b ~ 2581]

yüzün ağ etmek “Yüzü ak olmak. Bir işi başarıyla neticelendirmek.”

başun sağ ola yüceldi külâhun
yüzün ağ itdi cengiyle sipâhun [48b ~ 1487]

Leylâ vü Mecnûn Mesnevisinde Atasözleri

ağı var dili yok “Oldukça sessiz, sakin, kendi halinde, konuşmayıp susan, derdini anlatmayan. Az konuşmak.”

raķib olur raķibe itden artuķ
itün hōd **ağı var** ise **dili yok** [20a ~ 578]

¹⁰⁰ Tokay, 2020, 60.

¹⁰¹ Tokay, 2020, 60.

¹⁰² Tokay, 2020, 60.

beçini ekine göre biç¹⁰³ “Ne ekersen onu biçersin. Nasıl davranırsan öyle karşılık görürsün.”

ki görüp hâşılun yarın içini

ekine göre biçersin beçini [73b ~ 2318]

cefayı çekmeyen sefayı süremez¹⁰⁴ “Hayatında dert ve sıkıntı çekmemiş olan kişiler rahatlığın, huzurun ve mutluluğun kıymetini pek anlayamazlar.”

çekenler zehr-i zenbūruñ belāsın

sürerler ‘ākıbet baluñ şafāsın [102b ~ 3263]

eylük eyle deñize şal¹⁰⁵ “İyilik et denize at, balık bilmezse Hâlik bilir. Karşılık beklemeden iyilik yapılması anlamına gelir.”

meseldür **eylük eyle deñize şal**

dem ola ki deminde ire fi'l-hāl [76b ~ 2414]

güç olur toğ ağırlamak¹⁰⁶ “Tok ağırlamak güç olur. Karnı tok olanlara yemek beğendirmek kolay değildir. Bunlar, ikram edilen en lezzetli yiyeceklere karşı bile isteksizdirler.”

olar kim hān-ı ni'metden yidiler

güç olur toğ ağırlamak didiler [30b ~ 914]

kaçup yağmurdan uğradum toluya¹⁰⁷ “Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak. Güç bir durumdan kurtulmaya çalışırken daha kötü bir durumla karşılaşmak.”

kaçup yağmurdan uğradum toluya

beni yıkmağa tütmişdi toluya [49a ~ 1502]

ķayada yuvalansañ yoşuñ bitmez “Yuvarlanan taş yosun tutmaz. Durmadan yer, yurt değıştiren kimse eşya, varlık edinemez (1). Sürekli olarak iş değıştiren kimse başarı elde edemez(2).”

ne bitürdüñ yilüp tağda ovada

yoşuñ bitmez yuvalansañ ķayada [73b ~ 2305]

kendü düşen ağlamaz¹⁰⁸ “Kendi davranışı dolayısıyla zarara uğrayan birinin bundan yakınmaya hakkı olmaz.”

niçün bu giryeme ta'ne ķılursın

çü **kendü düşen ağlamaz** bilürsın [17b ~ 498]

ķişi kendi giniyle oda düşmez “Kişi ne yaparsa kendine yapar. İyilik yapan iyilik, kötülük yapan kötülük bulur.”

ķişi kendi giniyle oda düşmez

belādan başına ğavğālar üşmez [90a ~ 2862]

ķişi toğ olsa bilmez aç hālin¹⁰⁹ “Tok açın halinden anlamaz. Varlıklı olanlar, yoksulların ne büyük geçim sıkıntısı içinde bulduklarını bilmezler. Para, mal gibi şeyleri elde etmiş; açlığını gidermiş ve bunlara doymuş olanlar, yoksulların çektikleri sıkıntıyı, içine düştükleri geçim darlığını anlamazlar.”

¹⁰³ Tokay, 2020, 41.

¹⁰⁴ Tokay, 2020, 48.

¹⁰⁵ Tokay, 2020, 42.

¹⁰⁶ Tokay, 2020, 46.

¹⁰⁷ Tokay, 2020, 59.

¹⁰⁸ Tokay, 2020, 41.

¹⁰⁹ Tokay, 2020, 46.

kişi tok olsa bilmez aç hâlin

ganî fehm eylemez muhtâc hâlin [100b ~ 3205]

ne bilsün sūzişi bî-dâğ olan dil “Kedersiz gönül yanmayı ne bilsin.”

ne bilsün sūzişi bî-dâğ olan dil

ne bilsün nâlişi hem sağ olan dil [100b ~ 3206]

Şeb-i yeldâyı münecimle muvakkıt ne bilir

Mübtelâyı gâma sor kim geceler kaç saat¹¹⁰

“En uzun geceyi gökyüzüyle, yıldızlarla uğraşanlar bilmez. Sen gecelerin kaç saat olduğunu aşk derdine müptela aşıktan sor” diyen şair, ancak gama tutulmuş gönlün en uzun geceyi bilebileceğini ifade etmektedir.

şakınduk göze çöp düşer¹¹¹ “Sakınılan göze çöp batar. Üzerine çok düşülen, çok korunan, çok esirgenen şeylerin daha çok kazaya uğraması.”

şular kim tu'me-i hikmet yimişler

şakınduk göze çöp düşer dimişler [32a ~ 953]

süni çuvala şıgmamak¹¹² “Mızrak çuvala sığmaz. Herkesin gözü önündeki gerçekler örtbas edilemez.”

bularuñ hâli taldı kıl ü kâle

süni şıgmadı cehdile çuvala [11a ~ 297]

tabl üni hoşdur ırakdan “Davulun sesi uzaktan hoştur. İşin içinde olmayanlar o işi kolay veya kârlı sanırlar.”

Yire ur şöhretün tablin kucakdan

Dimişler **tabl üni hoşdur ırakdan** [116b ~ 3713]

umduğun yimez bitürdüğün yir¹¹³ “Misafir umduğunu değil bulduğunu yer. Konuk, ev sahibinin kendisine çok şeyler ikram etmesini bekleyebilir ama ev sahibi ancak evinde olanları ikram edebilir.”

Mesel iden konuk hakkında hoş dir

Ki **umduğun yimez bitürdüğün yir** [67b ~ 2113]

yirinde ağır olur taş¹¹⁴ “Taş yerinde ağır olur. Kişinin değeri, kendi yerinde, çevresinde bilinir.”

şular kim ni'met-i hikmet yimişler

yirinde ağır olur taş dimişler [73b ~ 2306]

yorğanına göre küsül¹¹⁵ “Yorğanına göre uzatmak. Tasarruflu davranmak, ona göre harcama yapmak.”

şu kim yorğanına göre küsüldi

diken de döşenürse rāhat oldı [85b ~ 2711]

¹¹⁰ Beytin şairi hakkında kesin olmayan bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bk. Uzun, 2015, 365.

¹¹¹ Tokay, 2020, 45.

¹¹² Tokay, 2020, 45.

¹¹³ Tokay, 2020, 43.

¹¹⁴ Tokay, 2020, 46.

¹¹⁵ Tokay, 2020, 47.

Sonuç

Bu çalışma neticesinde Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinde deyim ve atasözleri tasnif edilmiş olup, 153 deyim ve 16 atasözü tespit edilmiştir. Tespit edilen 153 deyim mesnevide kullanım sıklığı açısından şu şekilde değerlendirilebilir: Baş açmak (6), dil uzatmak (3), göziği açmak (3), kan dökmek (3), ümidi kesmek (3), yüz tutmak (3), baş eğmemek (2), başından gitmemek (2), cân virmek (2), söze incü düzmek (2), yil gibi esmek (2), yüz virmek (2). Kalan deyimler ise mesnevide birer kez kullanılmıştır. Buna göre Hamdullah Hamdi sıklıkla “büyük bir istekle dua etmek.” manasında kullandığı “baş açmak” deyimini ile birlikte aslında Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin tasavvufi bir metin olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Tespit edilen deyimlerin çoğunluğunun *baş, dil, göz, yüz* gibi organ adlarıyla kurulmuş deyimler olduğu söylenilebilir. Organ adlarıyla kullanılan bu deyimler bir şahsa karşı takınılan tutum ya da bir tavrın mecazlı anlatımını karşılamaktadır. Bu deyimler şu şekilde tasnif edilebilir:

Eserde “ayak” kelimesinin kullanıldığı iki deyim tespit edilmiştir: Ayağa düşmek, ayağına yüz sürmek.

Eserde “bağır” kelimesinin kullanıldığı iki deyim tespit edilmiştir: Bağrın delmek, bağrına taş basmak.

Eserde “baş” kelimesinin kullanıldığı on bir deyim tespit edilmiştir: Baş açmak, baş eğmemek, baş koymak, baş salmak, baş vermek, başa gelmek, başını ortaya koymak, başını alıp kaçmak, başından gitmemek, alıp başını gitmek, yoluna baş koymak.

Eserde gönül manasında “dil” kelimesinin kullanıldığı üç deyim tespit edilmiştir: Dil yakmak, dil yıkmak, dilden saçılmak.

Eserde organ adı olarak “dil ” kelimesinin kullanıldığı iki deyim tespit edilmiştir: Diline düşmek, dili dolaşmak.

Eserde “diş” kelimesinin kullanıldığı bir deyim tespit edilmiştir: Diş bilemek.

Eserde “el” kelimesinin kullanıldığı üç deyim tespit edilmiştir: El götürmek, el üstünde tutmak, el gibi görmek.

Eserde “gönül” kelimesinin kullanıldığı dokuz deyim tespit edilmiştir: Gönlünü derde çekmek, gönlünü kesmek, gönlü kararmak, gönlü dolmak, gönlünü açmak, gönlüne güç gelmek, gönlünü almak, gönül vermek, gönül yakmak.

Eserde “göz” kelimesinin kullanıldığı sekiz deyim tespit edilmiştir: Göz açmak, gözüne toz görünmek, gözünü uyku almak, gözü gibi sakınmak, gözü kulağı ecelde olmak, gözü yollarda kalmak, gözünü budaktan sakınmamak, gözünü açmak.

Eserde “kafa” kelimesinin kullanıldığı bir deyim tespit edilmiştir: Kafa tutmak.

Eserde “kalp” kelimesinin kullanıldığı bir deyim tespit edilmiştir: Kalbi açılmak.

Eserde “yürek” kelimesinin kullanıldığı dört deyim tespit edilmiştir: Yüreği oynamak, yüreği tazelenmek, yürekte yanmak, yürekler oynatmak.

Eserde “yüz” kelimesinin kullanıldığı yedi deyim tespit edilmiştir: Yüz çevirmek, yüz suyunu saçmak, yüz tutmak, yüz vermek, yüzü sararmak, yüzünü döndürmek, yüzü ağ etmek.

Mesnevide tespit edilen ve sıklıkla kullanılan deyimlerin çoğu- alıp başını gitmek, bağrına taş basmak, baş açmak, baş eğmemek, can vermek, dil uzatmak, kan dökmek, ümidi kesmek, yaka yırtmak, yel gibi esmek, yollarını gözlemek, yüz tutmak, yüz vermek gibi- günümüz Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir. Bu değerlendirme mesnevide tespit edilen 16 atasözü için de yapılabilir. Ağzı var dili yok, iyilik yap denize at, tok ağırlamak güç olur, yağmurdan kaçıp doluya tutulmak, tok açın halinden ne anlar, taş yerinde ağırdır gibi atasözleri günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde biri olan Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin deyim ve atasözleri varlığı gün yüzüne çıkarılmıştır. Mesnevide olan deyim ve atasözleri, eserin mecazi söyleyişler bakımından oldukça zengin olduğunun ve çekici bir anlatıma sahip olduğunun, “az söz ile çok şey anlatma” yetisiyle esere estetik özellik kazandırdığının göstergesidir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminden günümüze değin Türkçenin ses özellikleri açısından değişimini göz önüne aldığımızda deyim ve atasözlerinin Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn'unda yazılışı biraz da olsa farklıdır, bu fark doğal bir sürecin gereğidir.

Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn'u tasavvufî bir aşk hikâyesi olması yanında bünyesinde barındırdığı canlılığını yitirmemiş atasözleri ve deyimler sayesinde Türk dilinin ne denli büyük bir hazine olduğunu gösteren eseridir.

Kaynakça

- Aksan, D., Türkçenin Sözcük Varlığı, Ankara: Engin Yayınevi, 2004.
- Aksoy, Ö. A., Deyimler Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 1984.
- Ateş, B., Necati Bey Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimlerin Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alma Durumlarının İncelenmesi, Burdur: Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018.
- Averbek, G. D., Leylâ vü Mecnûn-Hamdullah Hamdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Gökdayı, H., Türkçede Kalıp Sözcükler, İstanbul: Kriter Yayınları, 2020.
- Kaya, B. A., "Azmi-zade Haleti Divanı'nda Atasözleri Ve Deyimler". Türk Dünyası Araştırmaları, 118 (1999), 149-168.
- Korkmaz, Z., Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- Özdemir, V., Hamdullah Hamdi Divanı [Hayatı Edebi Şahsiyeti ve Divanın Tenkidli Metni], Elazığ: Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Öztürk, T., "Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevisi [Bağlamsal Dizin Ve İşlevsel Sözlük]", Eskişehir: Doktora Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Öztürk, Z., "Hamdullah Hamdi". TDV İslâm Ansiklopedisi, 15 (1997), 452-454.
- Öztürk, Z., "Süheylî Divanı'nda Atasözleri Ve Deyimler". Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 66 (2018), 460-499.
- Özyıldırım, A. E., Hamdullah Hamdi Divanı Tenkitli Metni, Ankara: Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Sinan, A. T., "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2008), 91-98.
- Şener, H., Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdi Divanı Tahlili, Elazığ: Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Tokay, Y., Tanıklarıyla Harezmi Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Toprak, B., Yunus Emre Divanı, Eskişehir: Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2006.
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük.
- Uzun Ş., "Klasik Türk Şiirinde Şeb-i Yeldâ". Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 34 (2015), 353-370.
- Üstün, M. C., Hamdullah Hamdi'nin Yûsuf u Zelihâ Mesnevisi [Gramer-Metin-Dizin]", Erzurum: Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Vardar, B., Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 1980.
- Yazıcı, N., Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Yurtbaşı, M., Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 2013.